

СТАТИСТИКА – НАУКА ПРО ВІДОБРАЖЕННЯ ДИНАМІКИ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ (НА ОСНОВІ МАТЕРІАЛІВ ПЕРШОГО ВСЕРОСІЙСЬКОГО ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ 1897 Р.)

У статті досліджено виникнення статистичної науки в Україні, проведено аналіз Всезагального перепису населення в Російській імперії, на основі статистичних даних простежено динаміку життя населення.

Ключові слова: статистична наука, Всезагальний перепис населення в Російській імперії 1897 р., динаміка життя населення

Початок ХХ століття приніс незворотні зміни, колосальні зрушення та катаклізми в усі сфери життєдіяльності населення України. Ці процеси стосувалися чисельності, складу та структури населення, впливали на всі сторони життя суспільства і значною мірою визначали його майбутній розвиток. Саме тому необхідно було простежувати, вивчати та аналізувати ці зміни: склад населення, його кількість, статево-вікову структуру, народжуваність, природне зростання, національний та сімейний склад. У науковий обіг увійшли нові поняття – статистика та демографія. Науковий інтерес до демографії та її вплив на соціально-економічний розвиток не є випадковим. Вивчення динаміки цього процесу в минулому може бути корисним і при формуванні сучасної соціально-економічної політики, допоможе вберегтися від соціальних катаклізмів. Вивчення будь-яких демографічних процесів не можливе без статистичних відомостей. Саме статистика як наука вивчає методи кількісного охоплення і досліджує масові, суспільні явища та процеси.

Демографія та статистика існують поряд та щільно переплелися протягом багатьох десятиріч. Збирання інформації сягає найдавніших часів, спочатку вона мала практичний характер, згодом, у ХІХ ст., поступово переросла в солідну науку, почала впорядковуватися та вдосконалюватися. З багатьох статистичних методів найпоширенішими виявились два: описовий (дескриптивний) – збирання інформації, перевірка їхньої якості та індуктивний – стосується закону великих чисел і поділяється за своїм змістом на демографічну, економічну, соціальну, санітарну, тощо.

Вивчення статистики дає можливість урахувати розвиток соціально-економічного та духовного життя суспільства. Сьогодні весь світ вважає, що саме соціальне та духовне життя людини перебуває в тісному взаємозв'язку і взаємовпливі з такими глобальними проблемами, як :

- збереження і захист природного середовища;
- подолання диспропорцій складу зростання населення.

Соціально-економічні та демографічні зміни залежать насамперед від життєвого рівня населення, який характеризується рівнем задоволення фізичних, духовних, соціальних потреб людей. Він передбачає ті потреби, які народжуються певними суспільними умовами та є відображенням соціального стану суспільства. Життєвий рівень виражається системою кількісних та якісних показників: загальним обсягом споживчих благ, реальними доходами населення, рівнем споживання продовольчих та непродовольчих товарів і послуг, розміром заробітної плати, громадських фондів споживання, умовами праці, тривалістю робочого дня та вільного часу, житловими умовами, розвитком освіти, охорони здоров'я, станом культурного життя та ін. Його динаміка та диференціація обумовлені ступенем розвитку виробничих сил та пануючих виробничих відносин. На життєвий рівень суттєвий вплив мають політика та політична ситуація, ідеологія, яку проводить уряд, а також рівень розвитку виробництва предметів споживання. Негативний вплив на рівень життя населення справляє безробіття та аграрне перенаселення.

Статистика – доволі нова наука. До першого Всеросійського перепису, що відбувся в 1897 р. офіційно в Російській імперії, її проблеми ніхто не порушував.

У XVI – XVII ст. на українських землях знаходимо своєрідні зіставлення у зв'язку з оподаткуванням поодиноких прошарків населення в межах Речі Посполитої; це були реєстри поголовного (пізніше подимного) податку, у яких подавалися тільки об'єкти – земля, млини, корчми або голови родин. Ці переписи відбувалися досить не систематично.

У Гетьманській Україні першим заговорили про перепис лише козацького війська за часів гетьманування Богдана Хмельницького, згодом цим питанням займався Іван Мазепа (його

цікавив реєстр 30-ти тисячного козацького війська). До нас дійшли відомості щодо кількості населення, його майнове становище, яке мало платити подвірний податок, стан сільського ремесла давали переписи населення, зокрема перепис Лівобережної України 1666 р., матеріали цих переписів збережені в рукописних книгах другої пол. XVII ст.

З 1782 до 1857 рр. на Україні було запроваджено переписи всього чоловічого населення – т. зв. ревізії; уже в 1765 – 1769 рр. було проведено на Лівобережжі генеральську ревізію – Рум'янцівський опис. У I пол. XVIII ст. почалася реєстрація народжувань і смертності християнського населення, що проводили священники.

Питаннями демографії та статистики з економічної та наукової позиції на українських землях почали займатися лише в XIX столітті. Становлення статистики пройшло важкий шлях становлення і розвитку, її історія обумовлена особливостями історичної долі України, соціальним устроєм держави. Статистика, за словами відомого німецького статиста Ернста Енгеля, "є дзеркальним відображенням дійсного стану речей у державі, є її свідомістю та совістю для кожної законодавчої та виконавчої дії. Вона супроводжує кожну людину від початку її народження на всьому шляху земного існування – відзначає її появу на світ, вступ до школи, подальший шлях: заняття, місце проживання та інше. Вона залишає людину лише тоді, коли приходить кінець її життєвого шляху, підводячи підсумки її життя" [1, с. 31].

Про необхідність розвитку статистичної справи та неможливість існування без неї економіки зазначав у своїй праці "Статистика та її значення для сучасного суспільства" І. Гольдштейн у 1903 році: "Статистична наука просто життєво необхідна для держави – вона дає змогу встановити в сучасний період так мало прояснені закони, що впливають на зростання чи зменшення народонаселення" [2, с. 34].

Порівнюючи досвід розвинених західноєвропейських держав та аналізуючи шляхи формування української статистики в дореволюційний період, бачимо, що статистика як наука почала формуватися на нашій території досить пізно – лише наприкінці XIX ст. Її становлення пройшло важкий шлях, а минуле обумовлене особливостями історичної долі України, її соціальним устроєм.

Матеріали земської статистики сприяли розвитку економічної думки в Російській імперії, адже внаслідок розкладу кріпосницького господарства та реформи 1861 р. відбулися зміни, що вплинули на динаміку життя загалом. Раз на 5 років до Центрального статистичного комітету Російської імперії, що знаходився в Петербурзі, подавалися відомості щодо кількості населення в кожному місті, розподіл його за статтю, станом, релігійною належністю. Щороку публікувалися дані про посіви та врожай хлібів у повітах, про кількість фабрик та заводів, обсяг їх виробництва та про кількість працюючих.

Завдяки статистичним матеріалам уряд та населення країни дізнавалися про те, як змінювалася чисельність та національний склад населення, збільшилися обсяги міграційних процесів.

Першими дослідниками статистики були земства, вони давали можливість одержувати докладні відомості про стан сільського господарства, соціально-економічні процеси, зазначали національний склад та кількість населення. Після аграрної реформи 1861 р. при земствах організовувалися статистичні бюро. Першими на Україні вони були створені при Херсонському земстві в 1873 р., у 1875 р. при Чернігівському земстві, згодом при Полтавському та Харківському. Вони проводили подвірні переписи сіл, господарств, кустарних промислів. Обстежували бюджети, вели опис нерухомого майна селян, тощо. Чимало матеріалів збиралося за допомогою експедицій. У цих бюро працювало багато відомих статистів та культурних діячів, яким була не байдужа доля українського народу. Вони намагалися всебічно висвітлити економічні та соціальні проблеми.

У Чернігові статистичним бюро упродовж багатьох років керував О. Русов. Поруч із ним працювали відомі статисти – П. Червінський, В. Вазар, О. Шлікевич, М. Коцюбинський. Вони займалися дослідженням землі, її прибутковістю та продуктивністю. Сьогодні став маловідомим той факт, що саме чернігівський статистик А.П. Шлікевич розробив так звані комбінаційні статистичні таблиці, які стали важливим внеском до світової статистики, є складовою частиною статистичного аналізу.

Фундаментальним статистичним досягненням стали праці О.О. Русова. Він зібрав величезний фактичний матеріал, що характеризував господарський стан різних губерній України в II пол. XIX ст. Учений узагальнив свій земський досвід у лекційних курсах, котрі викладав у Київському комерційному інституті.

Плідна праця статистів на території Полтавської губернії теж була помітною. Статистичне бюро Переяславського земства, очолюване Г. Ротмістровим, першим у світі

узагальнило й опублікувало в 1898 р. матеріал про селянські бюджети 1898 сіл Полтавщини. Заходами цього земства з'явився на світ у 1910 р. "Статистический Справочник по Югу России". Він охопив 9 основних українських губерній, а також Область війська Донського та Бесарабію. Поруч із ним працювали відомі земські статисти: А.В. Пешехонов, П.П. Червінський, В.Е. Вазар, О.С. Сем'яновський, А.Ф. Щербина. Усі вони не тільки зробили помітний внесок у розвиток статистичної науки в Україні, але й сприяли її авторитету в інших країнах. Так, П.П. Чубинський зібрав статистичний та етнографічний матеріал, поцінування якого, на думку М.П. Драгоманова, вартувало європейського виміру. Відомого українського статиста О.О. Русова називали "батьком української статистики", його опис Чернігівської губернії – це справді статистико-економічний подвиг [3, с. 19].

Становлення земської статистики пов'язано з утворенням органів місцевого самоврядування – земств (земських управ). Це були виборні органи управління, що займалися освітою, охороною здоров'я, будівництвом шляхів, сільським господарством. Земська статистика за час свого існування здійснила великий обсяг статистичних досліджень, вони мали актуальне значення для майбутнього статистики України. Статистика займала виключне місце, її інформація була необхідна для здійснення функції управління соціально-економічним розвитком.

Крім обстеження селянських громад, господарств, маєтків поміщиків, завдання земських статистів полягало також і в тому, щоб виконати оцінні роботи при обстеженні фабрик, заводів, промислових та торговельних закладів міст. Також у статистичних дослідженнях містилися широкі інформаційні матеріали, що давали можливість оцінити землі, будинки, торговельні та фабрично-заводські приміщення. Використовувалися оцінні матеріали для здійснення податкової політики, бюджетні обстеження доходів і видатків населення. Водночас досліджувалися також і природні фактори: ґрунти, клімат тощо.

Для проведення досліджень у земствах використовували розгорнуті програми спостережень, широко застосовували як первинні статистичні документи – карткові формуляри. Ознаками для статистичних групувань селянських дворів були громади, поселення, наділи, робітники чоловічої статі, робоча худоба, наймання робітників, наймання та здача землі в оренду, характер землеробського господарства, посівні площі.

Так склалося, що впродовж існування тоталітарної влади в Україні важливі сторінки національної історії для широкої громадськості були "забуті" або ж були "білими плямами". Насамперед це стосується реального життя українського суспільства. Не класова боротьба, а саме вивчення тогочасних проблем, пов'язаних із змінами в суспільстві при переході на капіталістичні рейки господарювання, має велике значення. Пізнавальну цінність має вивчення соціально-економічного та демографічного становища населення України, зміни в демографічній ситуації та побуті. Це дає можливість неупереджено оцінити соціальну політику уряду, рівень забезпечення населення та його зайнятість у суспільному житті. Адже саме в цей час, після аграрної реформи 1861 р., відбувалася тенденція до модернізації суспільства, відзначалися суперечність між працею та капіталом.

У праці А. Хоменка "Населення України 1897 – 1927 рр." наведено цифри щодо переселення селян України за Урал з 1897 до 1913 рр., підраховано дійсний приріст населення, темпи його зростання, описано процес переселенського руху. Усі дані дослідник побудував саме на матеріалах Першого перепису населення 1897 р. На увагу заслуговує робота О.Г. Рашина "Население России за 100 лет (1811 – 1913 гг.)" (М., 1956). У ній автор наводить цікаві статистичні дані відносно динаміки демографічної ситуації у всій Російській імперії: приріст населення, еміграцію та імміграцію, народжуваність, чисельність населення губернських міст, грамотність, кількість прийнятих на військову службу тощо.

Вагоме значення мають "Нариси з історії статистики України" за редакцією В.І. Карпова, що розробив НДІ статистики (К., 1997 р.) У праці вказано, що українська статистика в дожовтневий період пройшла важкий шлях і принесла вагомі плоди завдяки утвореним органам місцевого самоврядування при земських управах. Дано оцінку обстеження сільських громад, селянських господарств, маєтків поміщиків, проходження оцінних робіт при обстеженні фабрик, заводів, промислових та торговельних закладів у містах.

У цілому історіографічний огляд засвідчує недостатню вивченість статистичних даних. Частина літератури з теми має політичне забарвлення: дореволюційні науковці оцінювали перспективи розвитку статистики згідно з власним поглядом на цю проблему; не було єдності в первинних даних та зведених таблицях, відчувався певний розрив між зібраним матеріалом і соціально-економічною сутністю явищ, що досліджувалися. Радянські історики не могли дати

об'єктивну оцінку статистиці під тиском тоталітарної влади. Життям поплавилися науковці М. Тарцевський, О. Квіткін. Ю. Корчак-Чепурківський 18 років провів у таборах, академік М.В. Птуха – 2 роки в Лук'янівській в'язниці.

Перед сучасними українськими вченими виникає необхідність завершити ряд незакінчених досліджень та створити власні наукові концепції.

Перший Всеросійський перепис населення було проведено 28 січня 1897 р. з ініціативи відомого російського географа, геолога і статистика – П.П. Семенова-Тяньшанського, котрий протягом двадцяти п'яти років оббивав пороги канцелярій, переконуючи уряд у його необхідності.

Для підготовки до проведення перепису 5 червня 1895 р. було затверджено "Положение о первой общей переписи населения Российской империи". Положення передбачало провести облік за 14 ознаками: прізвище, стать, вік, віросповідання, сімейний стан, установити місце народження та визначити, до якого стану належить людина. Після проведення перепису 1897 р. стало зрозуміло, що саме українські землі були вагомою підпорою всієї економіки Російської імперії. Оскільки на той час активно проводилася багатосотрічна русифікаторська політика Російської імперії, справжню кількість українців перепис не визначив, точніше штучно обмежив її.

На жаль, за браком коштів та у зв'язку зі складною політичною ситуацією проводити такі грандіозні переписи, як перепис 1897, більше не вдалося. Російсько-японська війна, невдало проведені реформи П. Столипіна, складна революційна ситуація 1905 – 1907 рр. внесли складнощі в роботу статистів. Проводилися дослідження в окремих регіонах, але вони не давали загальної картини життєдіяльності. Загострила цю ситуацію і Перша світова війна, що протекла по живому тілу народних мас.

Вона змінила всі сторони життя суспільства – його чисельність, склад, структуру населення, визначила його майбутній розвиток. Під час війни відбулися незворотні зміни у світогляді та життєдіяльності людини.

Завдяки статистичним дослідженням ми дізнаємося, що на межі XIX – XX ст. народжуваність на території сучасної України була однією з найвищих у тогочасній Європі на той час. Покоління батьків заміщувалося майже вдвічі більшим поколінням дітей. У 1897 р. усе населення українських губерній у складі Російської імперії складало 21 221 789 осіб, перед Першою світовою війною воно вже дорівнювало 28 014 876 особам. Природний приріст у довосенній Україні в середньому на рік становив 1,7 – 1,8 %, а в деякі роки досягав навіть 2 – 2,9 % [4, с. 13].

Вчені відзначили таку закономірність, що на величину природного приросту населення впливає характер розміщення населення по всій території, тобто кількість сільського й міського населення. У тих країнах, де сільське населення переважає, що було характерним для України на початку XX ст., природний приріст завжди більший, оскільки в умовах сільськогосподарського виробництва потреба на робочі руки дуже велика. Виживали найздоровіші, міцні діти. Смертність у період 1911 – 1913 рр. була досить високою – 2,3 %. За підрахунками статистів, із 1000 новонароджених помирало в період 1890 – 1899 рр. 204 дитини віком до 1 року, а в період 1900 – 1909 рр. ця кількість знизилась до 190 осіб [5, с. 17].

Методика визначення демографічних та статистичних змін є досить складною справою. У 20 – 30-ті роки цим займалися провідні радянські та зарубіжні фахівці, але, незважаючи на всі спроби, так і не змогли виробити єдиних норм стандартизації визначення рівня життя. Мало були з'ясовані демографічні тенденції – смертність, народжуваність, міграції. Поміж 1897 та 1926 роками не було жодного вселюдного перепису – різні переписи або не були повними, або давали надзвичайно дефектний та неповний матеріал, до того ще й статистика природного руху населення часом руйнувалася зовсім [6, с. 14].

Із здобуттям Україною незалежності ми можемо об'єктивно аналізувати ці процеси. Величезну роботу в проведенні демографічних досліджень проводить Інститут демографії та соціальних досліджень Національної академії наук України та Державний комітет статистики України. Завдяки співробітникам інституту ми дізнаємося багато цікавих фактів щодо характеристики сучасної демографічної ситуації в нашій країні: "На межі XIX та XX ст. народжуваність на території сучасної України була однією з найвищих у тогочасній Європі. За деякими даними, на той час, покоління батьків заміщувалося майже вдвічі більшим поколінням дітей. Зараз спостерігається протилежна ситуація – Україна належить до країн із найнижчим рівнем народжуваності. Ще в 1991 р. в Україні кількість померлих перевищила кількість новонароджених. Коефіцієнт природного приросту склав 0,8 %. У наступні роки ситуація стає все

гострішою. Так, у 2002 р. загальний коефіцієнт смертності майже вдвічі перевищив показник народжуваності (8,1 та 15,7 % відповідно)" [7, с. 7].

Дійсно, демографічна ситуація, що склалася в сучасній Україні, цілком обґрунтовано викликає занепокоєння як владних структур, так і широких верств суспільства. Скорочення чисельності населення, зниження тривалості життя і стрімке падіння народжуваності, від'ємне сальдо міграції, що стали характерними ознаками демографічних процесів, дають підстави кваліфікувати їх як ознаки демографічної кризи.

Серед глобальних причин скорочення чисельності населення є декілька: у ХХ ст. змінився соціальний статус жінки, розширилися сфери її інтересів, вона здобула високого рівня освіти й бере активну участь у суспільному житті, тому на народження та виховання дитини часто не вистачає часу.

Другою причиною є зниження рівня життя основних категорій населення України. Наслідком цього стало зниження якості харчування, дорожнеча в медичному обслуговуванні, підвищення тарифів на житлово-комунальні послуги, екологічні проблеми – це призвело до загострення смертності в країні. Наступною вагомою причиною постала міграція. У 2000 р. кількість працівників-мігрантів тільки з 8 областей України становила 400 тис. осіб. Основними країнами-реципієнтами є Росія (37,2%), Польща (18,7%), Чехія (16,9%), Італія (8,5%), Португалія (3,8%), Угорщина (2,5%). Наші співгромадяни займаються роботами, які мало сприяють підвищенню їх кваліфікації, набуттю навичок, потрібних для майбутньої продуктивної діяльності в Україні. Чоловіки в основному задіяні в будівництві, транспорті, сільському господарстві, жінки в торгівлі, сільськогосподарських роботах, як домашня прислуга, у громадському харчуванні [8, с. 46]. Ці люди є зовсім не захищеними від свавілля роботодавців, посередників, багатьом загрожує небезпека потрапити в тенета торговців людьми. Оцінки масштабів трудової міграції коливаються в межах до 7 млн. осіб. І хоча трудові мігранти підтримують зв'язки з родинами, що залишилися на рідній землі – це явище завдає значної шкоди репродуктивній діяльності, вихованню дітей [9, с. 7].

Що очікує Україну в наступні роки:

- скорочення загальної кількості населення країни, передусім у працездатному віці;
- посилення демографічного старіння і відповідне зростання співвідношення кількості осіб пенсійного та працездатного віку – саме це обумовлює невідворотність реформ системи пенсійного забезпечення і соціального захисту загалом;
- демографічна деградація окремих сільських місцевостей та депресивних територій.

У цій ситуації політики держави мають спрямовуватися передусім на підвищення життєвого рівня та поліпшення якості соціально-економічного життя населення. Акценти необхідно робити на якісних параметрах демографічного відтворення. Потрібно сконцентрувати зусилля на розв'язанні поточних і стратегічних завдань – належний соціальний захист сімей з дітьми та осіб похилого віку, поліпшення екологічної ситуації, зниженні виробничого та побутового травматизму, якісної медичної допомоги та освіти.

Виходячи з аналізу конкретного історичного досвіду вивчення статистики на початку ХХ ст., автор цих рядків зробила висновок, що в умовах нестабільної економічної ситуації в нашій країні на початку ХХІ ст. повинна бути розроблена і здійснена програма захисту населення. Особлива увага повинна приділятися найменш захищеним верствам суспільства – дітям, пенсіонерам, військовослужбовцям, працівникам бюджетної сфери. Щотижнева Всеукраїнська газета "День" цитує виступ директора Інституту демографії України на міжнародній конференції "Демографічний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики" С.І. Пирожкова від 20 жовтня 2005 р. У своєму виступі той наголосив: "За підрахунками вчених Інституту, до 2050 р. населення України зменшиться до 34, 8 млн. осіб" [10, 2]. Замисліться над цією цифрою.

Список використаних джерел та літератури

1. Гольдштейн І. Статистика та її значення для сучасного суспільства. – СПб., 1903 р. – С. 35.
2. Там само.
3. НДІ Статистики України. Нариси з історичної статистики // Ред. Карпов В.І. – К., 1997 р., – С. 152.
4. Мінаєв С.В. Наслідки вселюдного перепису 1926 р. на Україні. – Х., 1928 р., – С. 92.
5. Там само.

6. Хоменко А. Населення України 1897 – 1927 рр. Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17. XII. 1926 р. // Ред. Авдієнко М.Х. (Центральне статистичне бюро УСРР). – Друк. ім. т. Фрунзе, 1927 р. – С. 80.
7. Пирожков С.І. Демографічна криза в Україні: причини та наслідки // Зб. досліджень НАУН та Ін-ту демографії. – К., 2003. – С. 231.
8. Там само.
9. Там само.
10. "День" (Всеукраїнська щотижнева газета № 193 – 21 жовтня 2005 р.)

SUMMARY

The article deals with the problem of the initiation statistic as a modern science in Ukraine in the first half of XX –th century. The Russian Empire census of 1897 that became the base of economic and social processes is analysis.

Key words: *science of statistic, dynamics of life of population, General census of population in the Russian empire in 1897.*

АННОТАЦИЯ

В статье исследовано возникновение статистической науки в Украине, проведен анализ Всеобщей переписи населения в Российской империи, на основании статистических данных рассматривается динамика жизни населения.

Ключевые слова: *статистическая наука, Всеобщая перепись населения в Российской империи 1897 г., динамика жизни населения.*